

AXESS

VETENSKAP BILDNING TRADITION

Ett värdigt liv

Magnus Henrekson

TEMA • 2021 • □□7

BORDE VARA STATUSJOB. FOTO: TT

Anseendet som ett arbete ger väger tyngre än pengar. Synen på yrkesutbildning och praktiska kunskaper måste därför uppgraderas och fokus på akademiska studier och teoretiska kunskaper tonas ned.

är det gäller ekonomisk rättvisa tenderar det politiska samtalet att röra sig mellan två poler.

N Vänstern vill i möjligaste mån minska ekonomiska skillnader mellan människor utifrån tanken om distributiv rättvisa. Högern betonar istället möjligheten till klassresor utifrån tanken om jämlikhet i livschanser.

Den som lägger rör idag, kanske inte är en vanlig anställd utan chef för hela rörläggarfirman, kanske till följd av en framgångsrik karriärutveckling. Men måste den som lägger rör – eller för den delen bygger hus, vårdar våra äldre eller fyller hyllorna i matbutiken – göra en klassresa och vara på väg någon annanstans för att det jobbet ska ses som något positivt? Det handlar ju om arbeten som behöver utföras och som är värdefulla för oss alla.

Jag föreslår att vi flyttar fokus en aning från dagens alltför ensidiga betoning av, å ena sidan, distributiv rättvisa och, å andra sidan, klassresor. Istället bör vi tala mer om kontributiv rättvisa, det vill säga den enskildes rätt att bidra till det gemensamma utifrån sina egna förmågor och färdigheter. Men då måste vår uppfattning om vad som är ett bra och värdefullt bidrag förändras. Alla arbeten med avtalsenlig lön som följer svenska normer och regler för vad som är en god arbetsplats måste betraktas som bra arbeten.

För att resonemanget ska kunna förstås krävs en utveckling.

Idag är nästan tvåhundra tusen människor långtidsarbetslösa i Sverige. Bland utrikes födda från Asien och Afrika är arbetslösheten cirka 30 procent. Det har visat sig att efter 13 år i Sverige har endast hälften av de utrikes födda uppnått självförsörjning på låg nivå. För utrikes födda från Afrika och Mellanöstern är andelen under 40 procent.

Detta visas i en rapport från Entreprenörskapsforum från 2020, där det sista studerade året är 2016. Sedan dess har Sveriges nettoinvandring varit närmare en halv miljon och de flesta som kommit hit under de senaste fem åren är från områden vilkas invånare har visat sig särskilt svåra att integrera.

Trots den höga arbetslösheten och den snabba befolkningsökningen i yrkesaktiv ålder, är svårigheterna fortsatt stora att hitta arbetskraft i många yrken och på många orter. Huvudreceptet som skrivs ut för att lösa problemet är alltid detsamma: utbildning. Detta görs ofta med hänvisning till bristen på programmerare, läkare, systemvetare och andra högutbildade yrkeskategorier, och det har sedan lång tid tillbaka skapat ett politiskt tryck att expandera högskolesektorn. Hösten 2021 antogs 273 000 personer, det vill säga två hela årskullar, till högskolan. Totalt sett studerar 450 000 personer eller fyra hela årskullar vid våra universitet och högskolor.

Självfallet kräver fortsatt utveckling av välståndet tillgång till högskoleutbildningar av hög kvalitet. Men så ser våra utbildningar inte ut – dagens stora högskoleintag, där en stor del av utbildningarna är av låg kvalitet, är knappast en del av lösningen på problemen. Dessutom kräver de flesta arbetsuppgifter inte någon lång utbildning. De 20 vanligaste yrkena bland kvinnor omfattar närmare hälften av alla anställda. I färre än vart femte av dessa jobb krävs högre utbildning. Bland männens 20 vanligaste yrken kräver vart fjärde jobb högre utbildning.

Det är heller inte uppenbart att det kommer att se annorlunda ut i framtiden. Uppgifter som måste utföras på plats, såsom vård, omsorg och hantering av den fysiska miljön, kan inte flytta till lågkostnadsländer och är svåra att automatisera. Integreringen av IT i allt fler jobb gör att en allmän IT-kunskap – som i stort sett alla svenska ungdomar har – gör att många arbeten inte heller i framtiden kommer att kräva lång utbildning. Jobbet kommer man ofta att kunna lära sig snabbt under förutsättning att man förvärvar de rätta karaktärsdragen, såsom självdisciplin, social kompetens, motivation, arbetsmoral, uthållighet, pålitlighet och emotionell stabilitet.

De ofrånkomliga utmaningar och motsättningar som följer av det omfattande utanförskapet och de stora kraven på omställning som följer av den snabba tekniska utvecklingen är politiskt mycket svårhanterliga.

Statsminister Stefan Löfven motiverar ofta politiska beslut genom att hänvisa till ”alla människors lika värde”. Indirekt anknyter han därmed till Bibelns idé om människan som skapad till Guds avbild, vilket därigenom blir den yttersta garanten för varje människas unika och okränkbara värde.

Samtidigt är vi människor anseendesökande eller statusorienterade, och våra samhällen är hierarkiskt organiserade. Det är också nödvändigt för att vårt komplexa samhälle ska fungera. Detta skapar ofrånkomliga skillnader i inkomst och levnadsvillkor, och dessa skillnader ökar dessutom. I många länder ökar de främst på grund av att globaliseringen leder till att jobb flyttar och lönerna pressas nedåt i många branscher, medan den stora invandringen från fattigare länder främst är den viktigaste faktorn bakom de ökade skillnaderna i Sverige.

Hur reagerar då politiker på spänningen mellan den stolta proklamationen om alla människors lika värde och de ökande skillnaderna i inkomst, status, förmögenhet och levnadsförhållanden?

En huvudlinje bland politiker till vänster brukar vara att peka på skillnader i utfall och se dessa som ”orättvisa klyftor” som de vill rätta till. Det finns en önskad sidoeffekt av detta: När man betonar ekonomiska utfall som en viktig grund för att skapa lika värde undergrävs föreställningen att alla människor faktiskt redan har lika värde. Politiker till höger, å andra sidan, betonar vikten av att kunna göra ”klassresor”; även om man börjar längre ner i statushierarkin är det viktigt att man ska kunna öka sitt anseende genom att via hårt arbete och förkovran ta sig vidare. Moderaterna talar om att skapa ett samhälle där människor är ”på väg”.

Parallellt med dessa diskussioner i samhällsdebatten gör sig verkligheten påmind i form av växande utanförskap. Och de flesta arbeten kräver inte längre utbildning, men är trots detta ofta bristyrken.

Det sker också en social förändring när högre utbildning ständigt återkommer som ett ideal och ett krav i debatten. Statusen sjunker ännu mer på jobb som inte kräver lång utbildning. Detta syns inte minst genom att unga hellre drar på sig stora studieskulder för att skaffa sig en universitetsexamen och sedan arbeta på ett bankkontor eller på ett telekombolags kundsupport med 27 000 kronor i månadslön, än att utbilda sig till elektriker eller rörmokare med möjlighet till en lön på kanske 45 000 kronor. Exempelen illustrerar att ett yrkes anseende väger mycket tungt, och att det krävs betydande lönepremier i en välfärdsstat som den svenska för att förmå unga människor att välja yrken som har låg status även när utbildningskraven är låga.

Under det senaste kvartssekle har Västeuropas rika länder klarat denna ekvation genom att göra sig starkt beroende av människor från tidigare öststater och gästarbetare från Östasien för jobb som underhåll, skogsplantering, jordbruksarbete och hemleveranser av mat. Det är dock svårt att se att detta kan fortgå i all oändlighet. Dels möter det folkligt motstånd, dels innebär utvecklingen i hemländerna att det blir mindre attraktivt att vara gästarbetare i något av dagens rikare EU-länder.

Både vänster- och högerregeringar utnyttjar givetvis sin makt till att ordinera recept mot utanförskap och utfallsskillnader. För vänsterregeringar ligger det nära till hands att med hjälp av skatter och bidrag tvinga fram en jämnare fördelning av disponibla inkomster och boendestandard. Detta leder ofrånkomligen till försvagade incitament till förvärvsarbete och förkovran, vilket i sin tur, om än med viss fördröjning, leder till ökat utanförskap.

Högerregeringar tenderar istället att be om ursäkt för att det finns jobb med lägre status men lockar med att möjliggöra klassresor, det vill säga ställer ut löften om att skapa vägar för att komma vidare. Men sanningen är att de flesta människor inte kommer att kunna göra klassresor; de kommer under hela sitt yrkesliv att ha ett arbete längre ner på statusstegen. När klassresorna inte förverkligas och man har beskrivit jobb längre ner i statushierarkin som något man är ”på väg” ifrån skapar det missnöje hos dem som inte kommer vidare. Engagemanget och sympatin minskar också för dem som blivit kvar ”längre ned”. De har ju inte gått vidare, inte ansträngt sig, tycks ha valt att bli kvar och förtjänar sitt öde. Alla hade chansen men de tog den inte. Samhörighetskänslan mellan botten och toppen försvagas av retoriken.

Både vänster- och högerstrategin drabbas av att anseende väger tyngre än pengar, vilket gör att det krävs allt högre lönepremier för arbeten med lågt anseende alternativt att det krävs allt fler gästarbetare för att utföra dem till rimlig kostnad. Dessutom innebär båda strategierna att man sätter fokus på vilken relativ position en medborgare har. Men för att någon ska förbättra sin relativa position måste den försämrats för någon annan. Forskning har dock visat att den negativa upplevelsen av att få sin ställning försämrad är mycket starkare än den positiva upplevelsen av att den förbättras. Nettot leder därför inte nödvändigtvis till ökat stöd för den egna linjen, något som inte minst den konservativa regeringen i Storbritannien blev varse vid brexitomröstningen.

Det enklaste måttet på rättvisa är distributiv rättvisa, det vill säga så lika utfall som möjligt oavsett hur det åstadkoms. Här är dock problemet att resurser erhållna genom omfördelning inte ger samma anseende och självrespekt som resurser förtjänade genom arbete. Och som vi redan konstaterat väger anseende och självrespekt tyngre än ekonomiska resurser (särskilt i ett rikt samhälle).

Detta konstaterande för oss till begreppet kontributiv rättvisa, som lanserats av den amerikanske filosofen Michael J Sandel i boken *The Tyranny of Merit* (2020). Det betyder att alla arbetsföra erbjuds möjlighet att bidra till att bygga samhället via produktivt arbete. Vilket i sin tur ger tillgång till det sociala erkännande och den aktning som följer av att producera vad andra människor behöver och värdesätter.

En som förstod värdet av kontributiv rättvisa var Ronald Reagan. I sitt installationstal i januari 1981 lyfte han fram vardagens ”hjältar”: ”Vårt fokus måste vara den intressegrupp som försumrats allt för länge. Den känner inga branschmässiga, etniska eller ideologiska gränser. Den består av de män och kvinnor som producerar vår mat, patrullerar våra gator, bemannar våra gruvor och fabriker, undervisar våra barn, sköter våra hem och botar oss när vi blir sjuka. De är, kort sagt, ’Vi, Folket’.” En annan var Robert Kennedy som i ett tal någon månad innan han mördades uttryckte det på följande sätt: ”Vi behöver jobb, värdig och anständigt betald sysselsättning [...] Det slags sysselsättning som tillåter en människa att säga till sitt samhälle, till sin familj, till sitt land, och viktigast av allt, till sig själv, ’Jag bidrar till att bygga detta land. Jag är en deltagare i dess storartade bygge. Jag är en människa.’ ”

Människors strävan efter värdighet, anseende och självrespekt gör att politikens främsta uppgift blir att säkerställa alla arbetsföra medborgares möjligheter att kunna bidra till att förvalta och vidareutveckla det egna samhället. Detta betyder inte minst att alla arbeten med anställningsvillkor och arbetsmiljö som följer svenska lagar och avtal är bra arbeten som ger vägar till värdighet, bort från utanförskap och arbetslöshet. Istället för att betona detta har många viktiga arbeten försetts med lågstatusstämpel och utförs av arbetskraftsinvandrare. Arbetsföra som redan finns i Sverige måste utbildas och arbetsledas för dessa arbeten. Om det till exempel inte går att förmå de med medborgarskap eller permanent uppehållstillstånd att leverera färdigmat med avtalsenlig lön, då betyder det helt enkelt att det inte finns någon marknad för sådana tjänster.

Ett huvudnummer för den borgerliga regeringen 2006–2014 var den så kallade arbetslinjen. Åtgärderna syftade till att (s. 40 i Budgetpropositionen för 2007) ”det skall löna sig att arbeta och fler skall ges möjlighet att försörja sig genom eget arbete. [...] Genom de förslag som regeringen lägger i budgetpropositionen kommer det att bli mer lönsamt att arbeta för alla. Det blir mer lönsamt än idag att gå från bidrag till arbete och egen försörjning.” Svagheten med arbetslinjen var att den i allt väsentligt rättfärdigades med ekonomiska argument: alla måste jobba, betala skatt och bidra till välfärden. Men det kanske viktigaste skälet till arbetslinjen är moraliskt, att den åstadkommer kontributiv rättvisa; alla arbetsföra får rätt att bidra till samhällsbygget – att bli ”samhällsbärare” – och därmed få anseende och värdighet. Men då krävs att uppfattningen om vad som är ett bra och värdefullt bidrag också förändras.

Den politiska diskussionen handlar ofta om hur skillnader i utfall beror på skillnader i miljön som måste rättas till. Det är självfallet viktigt att skapa så goda förutsättningar som möjligt för alla, men där faller den offentliga sektorn allt oftare. Diskussionen handlar mindre ofta om hur vi ska bemästra skillnader som inte kan korrigeras med politiska åtgärder, just på grund av att människor har olika förutsättningar och preferenser.

Denna betoning bidrar till att undergräva föreställningen om allas lika värde. Det underförstådda budskapet är att den som har högre intellektuell förmåga är mer värd och att det är den politiska elitens uppgift att se till att utplåna de miljöfaktorer som ger upphov till skillnaderna så alla återigen blir lika mycket värda.

Kanske botten problemet delvis i hur artikel 1 i FN:s allmänna förklaring om de mänskliga rättigheterna från 1948 översatts till svenska. Den engelska originalformuleringen ”All human beings are born free and equal in dignity and rights” har på svenska blivit: ”Alla människor är födda fria och lika i värde och rättigheter.” Den svenska översättningen blir problematisk på grund av att värde och värdesättning är något relativt som medger jämförelser medan värdighet är absolut, ojämförbart, ovillkorligt och oantastbart och tillkommer alla människor. Alla människor äger således mänsklig värdighet och i detta avseende är vi alla lika. Det är därmed en moralisk plikt att respektera människans värdighet. Som organisationsforskaren Ingemund Hägg visat förefaller Sverige också vara unikt i att här tala om värde istället för värdighet.

Den svenska översättningen av resten av artikel 1 är däremot inte problematisk. Den lyder: ”De har utrustats med förnuft och samvete och bör handla gentemot varandra i en anda av gemenskap.” Jag tolkar detta som att människor, tillsammans med andra, bör verka för det allmänna bästa snarare än prioritera ett snävt egenintresse. Om det kan åstadkommas har grunden lagts för ett högtillitssamhälle, vilket möjliggör effektivt samarbete till låg kostnad för att lösa komplexa uppgifter inom ramen för väl fungerande företag, myndigheter och civilsamhällesorganisationer.

Effektivt samarbete innebär att inordna sig i en struktur. Makt och befogenheter måste fördelas på något sätt och utväxlingen blir störst om det fördelas meritokratiskt, det vill säga till den eller dem som har störst förmåga att bidra till gruppens framgång.

I Axess nr 7/2020 argumenterade jag för att människor har en inneboende förmåga att naturligt och frivilligt ge inflytande och befogenheter till den eller dem som har störst förmåga att bidra till gruppens framgång. Den som erhåller makt och befogenheter från den berörda gruppen får också en stor del av sin ersättning i form av anseende, det vill säga i icke-pekuniär form, vilket minskar inkomstskillnaderna. För att upprätthålla ett sådant system, påpekar Adrian Wooldridge i sin nya bok *The Aristocracy of Talent*, krävs vad han kallar ”vis meritokrati”; att de som anförtros maktpositioner förblir ödmjuka och känner ansvar för det allmänna bästa. Det gäller att undvika att meritokratin utvecklas till en förskansad aristokrati som lever ett liv fjärran från dem de bestämmer över – ett sådant system som Michael Sandel angriper.

En sådan vis meritokrati kan heller inte upprätthållas med mindre än att de som inte har förmåga eller motivation att komma vidare till högre nivåer i hierarkierna, erbjuder vägar till värdighet och självförverkligande. Här handlar det om att uppgradera synen på yrkesutbildning och praktiska kunskaper och samtidigt tona ned dagens fokus på akademiska studier och teoretiska kunskaper som vägen till framgång, anseende och självrespekt.

De flesta människor har också helt andra vägar till självrespekt och vad de uppfattar som ett fullvärdigt liv: att bilda och ta väl hand om en familj, umgås med vänner och kunna säga att man försörjer sig själv och dem man har ansvar för genom att utöva ett respektabelt och samhällsnyttigt yrke. Just i det ligger faktiskt arbetets värde.

Magnus Henrekson är professor i nationalekonomi och verksam vid Institutet för Näringslivsforskning.

Anseendet som ett arbete ger väger tyngre än pengar. Synen på yrkesutbildning och praktiska kunskaper måste därför uppgraderas och fokus på akademiska studier och teoretiska kunskaper tonas ned.

Magnus Henrekson

Professor i nationalekonomi och vd för Institutet för Näringslivsforskning.